ДОСЛІДЖЕННЯ

10.33124/hsuf.2018.10.04

Роман Романцов

ГОЛОКОСТ В ІСТОРИЧНІЙ ПОЛІТИЦІ ЛИТВИ ТА УКРАЇНИ 1991–2017

Статтю присвячено порівнянню теми пам'яті про Голокост в історичній політиці Литви та України. Автор розкриває історію включення цієї теми до політичного дискурсу та офіційних історичних наративів. У статті висвітлюється використання інституціями влади України та Литви теми пам'яті про Голокост у внутрішній та зовнішній політиці. Зазначено, що очільники Литви одними з перших на пострадянському просторі почали використовувати тему пам'яті про Голокост з метою демонстрації практик, притаманних політиці країн Європейського Союзу. Натомість в Україні тема пам'яті про Голокост у міжнародній політиці використовувалася не так активно. У дослідженні йдеться про те, що для українського суспільства зміни увічнення однієї з найбільших трагедій ХХ ст. в контексті проголошення політики подальшої інтеграції з Європейським Союзом відбувалися повільно. Автор звертає увагу, що в офіційній історичній політиці як Литви, так і України, з одного боку, характерною рисою є героїзація учасників антирадянського підпілля, а з іншого — існує замовчування, а іноді навіть і «вибілювання» негативної політики стосовно єврейського населення. Якщо в Литві героїзація очільників національного руху спротиву розпочалася відразу після проголошення незалежності в 1991 р., то в Україні цей процес розгорнувся лише на початку 2000-х рр. Така історична політика спонукала наукові кола до обговорення дій політиків і засвідчила відмінності у трактуванні та розумінні подій минулого. Використання однобокого образу лідерів антирадянського руху спротиву під час Другої світової війни викликало критику з боку Ізраїлю та науковців інших країн. У підсумку автор зазначає, що включення пам'яті про Голокост в офіційні наративи України та Литви демонструє подальший процес розвитку толерантного ставлення до Іншого в пострадянських суспільствах.

Ключові слова: пам'ять про Голокост, Україна, Литва, історична політика, замовчування, пострадянські суспільства, офіційні наративи.

Упродовж останніх десятиліть у країнах Східної та Центральної Європи відбувається інструменталізація теми пам'яті про Голокост. Одна з найтрагічніших подій в історії людства увійшла як до політичного й публічного дискурсів, так і до історичної політики цих країн. На теми, пов'язані з пам'яттю про Голокост та Другу світову війну, сильний вплив справляють політики, які за допомогою різноманітних інституцій формують історичну політику. З огляду на зміни, які відбулися протягом останніх десятиліть у країнах Центральної та Східної Європи, історична політика відіграє важливу роль у суспільно-політичному житті. Однією з ключових проблем в Україні та Литві є активне використання політиками подій минулого, намагання сформувати «правильне» бачення історії. Особливу увагу політики приділяють використанню подій ХХ століття: Голодомору 1932–1933 рр., Другої світової війни 1939–1945 рр., репресій після 1945 р., Голокосту.

Метою статті є спроба порівняти відображення пам'яті про Голокост в історичній політиці Литви та України, а також вказати її спільні та відмінні риси. Гіпотезою наукового дослідження є припущення, що пам'ять про Голокост у Литві та Україні тільки частково інтегрована до офіційного історичного наративу. Досягти поставленої мети допоможуть відповіді на такі запитання: Як була представлена пам'ять про Голокост у політичному дискурсі Литви та України? Які тенденції були в політичних дискурсах стосовно бачення теми пам'яті про Голокост? Що перешкоджало включенню теми Голокосту до офіційних історичних наративів? Чому тема пам'яті про Голокост у суспільствах Литви та України не сприймається як частина власної історії?

У статті під поняттям «історична політика» розуміється діяльність органів влади щодо конструювання інтерпретацій подій минулого і формування на цій підставі визнаного державою офіційного історичного наративу. Власне, держава є провідним актором у формуванні історичної політики. Безперечно, історична політика є складовою політики пам'яті, де окрім держави у формуванні історичного наративу беруть участь також недержавні інституції — головним чином різноманітні місцеві неурядові та закордонні організації¹.

¹ Aleksej Miller, «Polityka pamięci w Rosji. Rola czynników niepaństwowych», *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*, R. 13, Z. 2 (2015): 123.

В Україні пам'ять про Голокост у своїх працях висвітлювали дослідники Ігор Щупак², Олена Іванова³, Георгій Касьянов⁴, Анна Медведовська⁵, Анатолій Подольський⁶, Владислав Гриневич⁷, Ірина Погребінська⁸. Серед литовських науковців, які присвятили свої наукові праці цій темі, можна назвати Гектораса Віткус⁹, Валентінаса Брандішаускаса¹⁰, Шарунаса Лікіса¹¹. Пам'ять про Голокост у суспільствах України та Литви вивчали у своїх роботах також вчені з інших країн: Йохан Дитч¹², Омер Бартов¹³, Іван-Павло

² Ігор Щупак, «Історія Голокосту в шкільних підручниках Польщі, Росії та України», у *Сучасні дискусії про Другу світову війну*, ред. Ярослав Грицак та ін. (Львів: ЗУЦК, 2012), 196–207; Ігор Щупак, «Національний наратив, підручник і викладання історії в школі», у *Підручник з історії: проблеми толерантності*, ред. Григорій Касьянов та ін. (Чернівці: Букрек, 2012), 74–102.

³ Елена Иванова, «Конструирование коллективной памяти о Холокосте в Украине», *Ab Imperio*, № 2 (2004): 369–392.

⁴ Георгій Касьянов, «Історична політика та пам'ять про Голокост. «Нова Європа» та Україна», в *Українське суспільство та пам'ять про Голокост: Вибрані доповіді IX і X круглих столів до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту* (Київ: КІВЦ, 2018), 86–106.

⁵ Анна Медведовська, «Меморіалізація Голокосту в Україні протягом другої половини ХХ ст.», *Панорама політологічних студій* 12 (2014); Анна Медведовська, Голокост в Україні в суспільній думці кінця ХХ – початку ХХІ ст. (дис. ... канд. іст. наук, Дніпро, 2016).

⁶ Анатолій Подольський, «Українське суспільство і пам'ять про Голокост», *Голокост і сучасність*, № 1 (2009): 47–59.

⁷ Владислав Гриневич і Павло-Роберт Маґочій, ред., *Бабин Яр: історія і пам'ять* (Київ: Дух і Літера, 2016).

⁸ Ирина Погребинская, «Дискурс осуждения, обвинения и оправдания: современные тенденции историографии Холокоста и коллаборационизма в Литве (1991–2009)», *Проблеми історії Голокосту: науковий журнал*, № 5 (2010): 75–94.

⁹ Гекторас Виткус, ««Память Холокоста» в «историческом сознании» Литвы: понятие и методы исследования», *Материалы двенадцатой международной конференции по иудаике* (Москва: Центр Сефер, 2005), 84–100; Гекторас Виткус, «Холокост как фактор политики воспоминания: о новых проблемах восприятия Холокоста в современной Литве», *Труды по еврейской истории и культуре. Материалы XXI Международной ежегодной конференции по иудаике*, № 50 (Москва: Центр Сефер, 2014), 243–260.

¹⁰ Valentinas Brandišauskas, «Holocaustas Lietuvoje: istoriografinė situacija ir pagrindinės problemos», *Metraštis Lietuvos katalikų mokslo akademijos* 14 (1999).

¹¹ Šarūnas Liekis, «Jewish studies in Lithuania since 1990», *Journal of Modern Jewish Studies*, no. 10 (1) (2011): 93–100.

¹² Johan Dietsch, *Making Sense of Suffering: Holocaust and Holodomor in Ukrainian Historical Culture* (Lund: Lund University Press, 2006); Johan Dietsch, «Struggling with a «Nuremberg Historiography» of the Holodomor», *Ab Imperio*, № 3 (2007): 139–160; Йоган Дитч, «Геноцид, порівнюваність й «вігівська» інтерпретація української історії. Відповідь С. Кульчицькому», *Голокост та сучасність*, № 1 (2010): 165–170.

¹³ Омер Бартов, *Стерті. Зникаючі сліди євреїв Галичини в сучасній Україні* (Київ: Зовнішторгвидав України, Український центр вивчення історії Голокосту, 2010).

Химка¹⁴, Пер Андерс Рудлінг¹⁵, Анна Вилегала¹⁶, Томаш Стрик¹⁷. За останні кілька років науковці, передусім з-за кордону, присвятили кілька публікацій темі політики пам'яті та сприйняттю Голокосту в українському суспільстві. У 2013 р. в США вийшла друком колективна наукова праця *Bringing the Dark Past the Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*. Розділ, присвячений аналізу перцепції пам'яті про Голокост у незалежній Україні, написав Іван-Павло Химка. У наступному 2014 р. переклад розділу був опублікований українською мовою в журналі «Україна Модерна». Дослідник комплексно підійшов до висвітлення теми перцепції теми Голокосту в українському суспільстві і, що важливо, використав останні соціологічні дослідження¹⁸.

У 2017 р. Андрій Портнов опублікував англомовну статтю, присвячену темі Голокосту в публічному дискурсі України від 1991 р.¹⁹ У статті в доволі цікавий спосіб викладено аналіз теми Голокосту в українському суспільстві. Олександр Гриценко лише частково окреслив історичну політику президентів щодо Голокосту в монографії, присвяченій історичній політиці в Україні²⁰.

¹⁴ Див.: Іван-Павло Химка і Тарас Курило, «Як ОУН ставилася до євреїв? Роздуми над книжкою Володимира В'ятровича», *Україна модерна* 13 (2): Війна переможців і переможених (2008): 252–267; John-Paul Himka, «The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd», *Canadian Slavonic Papers*, no. 2–3–4 (2011): 209–243.

¹⁵ Per Anders Rudling, «The OUN, the UPA and the Holocaust: a Study in the Manufacturing of Historical Myth's», *The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies*, no. 2107 (2011).

¹⁶ Anna Wylegała, «(Nie) pamięć na gruzach. Zagłada Żydów żółkiewskich w świadomości nowych mieszkańców miasta», *Zagłada Żydów. Studia i materiały*, no. 7 (2011).

¹⁷ Tomasz Stryjek, *Ukraina przed końcem historii. Szkice o polityce państw wobec pamięci* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2014); Tomasz Stryjek, «Wojna po wojnie raz jeszcze. II wojna światowa i powojenne podziemie antysowieckie we współczesnej polityce wobec pamięci i w historiografii Litwy, Łotwy, Estonii, Białorusi i Ukrainy», w *Wojna po wojnie. Antysowieckie podziemie w Europie Środkowo-wschodniej w latach 1944–1952* (Warszawa-Gdańsk: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2012).

¹⁸ John-Paul Himka, «The Reception of the Holocaust in the Post-Communist Ukraine», in *Bringing the Dark Past to Light. The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*, ed. John-Paul Himka and Joanna Beata Michlic (Lincoln: University of Nebraska Press, 2013).

¹⁹ Andrii Portnov, «The Holocaust in the Public Discourse of Post-Soviet Ukraine», in *War and Memory in Russia, Ukraine and Belarus*, ed. Julie Fedor, Marku Kangaspuro, Jussi Lassia and Tatiana Zhurzhenko (London: Palgrave Macmillan, 2017): 347–370. Також див.: Андрей Портнов, «О трёх памятниках жертвам Холокоста. Размышления к 9 мая», *Блог*, 3 Мая 2011, <http://urokiistorii.ru/article/1547>.

²⁰ Олександр Гриценко, *Президенти та пам'ять* (Київ: KiC, 2017).

Пам'ять про Голокост в історичній політиці Литви

Політичні процеси, які відбуваються протягом останніх років у Литві, засвідчують, що в питаннях формування історичної пам'яті політичний істеблішмент намагається наслідувати моделі, притаманні Європейському Союзу (ЄС), де пам'ять про Голокост стала підставою для конструкту європейської ідентичності²¹. Проголошення політики інтеграції до ЄС вимагало від литовських політиків певних кроків щодо включення теми Голокосту до офіційного литовського історичного наративу. Враховуючи комунікаційну пам'ять серед литовців старшого покоління щодо участі місцевого населення як у колаборації з нацистською Німеччиною, так і в масових вбивствах єврейського населення, тема пам'яті про Голокост стала полем для різноманітних маніпуляцій.

Литва — одна з перших країн СРСР, яка включила тему пам'яті про Голокост до власної історичної політики. У 1990 р. Литовський Сейм визнав 23 серпня днем пам'яті жертв Голокосту. У цей день у 1943 р. нацисти знищили гетто у Вільнюсі. Сейм також переклав опіку та позначення місць масових розстрілів єврейського населення на місцеву владу в регіонах. Цей крок, з одного боку, символізував прийняття в литовському політикумі європейського розуміння шанування жертв Голокосту, а з іншого — засвідчив незалежність від Радянського Союзу та його історичної політики.

У Литві ще в 1992 р. була створена одна з перших на пострадянському просторі інституція, яка долучилася до вироблення наукового канону офіційного трактування історичних подій: Центр досліджень геноциду та спротиву литовського народу. Цього ж року Сейм визнав радянські репресії геноцидом литовців²². Також у Литві з перших років незалежності політики доклали зусиль до формування дискурсу самовіктимізації литовців, з одночасною героїзацією і міфологізацією підпільного литовського антирадянського руху. Декларування включення теми Голокосту до загальнонаціонального наративу конфліктувало з політикою героїзації осіб і військових формацій, які співпрацювали з німецькою окупаційною адміністрацією і брали участь у вбивствах єврейського населення. Політики правого та

консервативного спрямування використовували стратегії замовчування та вибілювання участі лідерів антирадянського литовського підпілля у формуванні та реалізації історичної політики²³.

Для підтвердження європейської інтеграції як головного напрямку зовнішньої політики Литва використовувала тему пам'яті про Голокост. У 1995 р. відбувся візит Президента Литви Альгірдаса Бразаускаса до Ізраїлю, де він символічно вибачився за участь литовців у переслідуванні та вбивстві євреїв у період Другої світової війни. Безперечно, інтеграція до Європейського Союзу вимагала демонстрації від литовських політиків розуміння включення історії євреїв, як і історії всіх інших груп населення, до власної литовської моделі історичного наративу. Бразаускас, символічно вибачившись від литовського народу за вбивства євреїв, тим самим засвідчив, що Литва приймає цінності, які вже стали нормою в цивілізованих європейських країнах. Такі заяви Президента Литви були критично сприйняті в литовських правих та консервативних середовищах²⁴.

Одночасно в суспільстві набували популярності лідери антирадянського підпілля. У кінці своєї каденції в 1997 р. Бразаускас відзначив орденом Хреста Вітица (Vučio Kryžians ordino) Йонаса Норейку — одного з лідерів колабораціоністської націоналістичної військової формації Фронт Литовських Активістів (ЛАФ), а від 1945 р. учасника антирадянського підпілля. Норейка, перебуваючи в ЛАФ, брав участь у вбивствах євреїв²⁵. Бразаускас вибрав політику лавірування між впровадженням принципів ЄС до історичної політики і заграванням з правими та консервативними політичними угрупованнями, які набирали популярності. Однією з причин, які спонукали Бразаускаса до надання ордену Норейці, були його власні симпатії до литовського антирадянського руху. Така непослідовність у політичних кроках Президента Литви пояснюється політичною мімікрією щодо впровадження європейських постулатів до загальнолитовського історичного канону, що безперечно не створює умов для інтеграції теми Голокосту до офіційного литовського історичного наративу.

²³ Погребинская, «Дискурс осуждения», 75–94.

²⁴ Погребинская, «Дискурс осуждения», 93.

²⁵ Leonid Olschwang, «Die Mörder werden noch gebraucht», *Der Spiegel* 17 (1984), дата звернення 23 серпня, 2018, <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-13509989.html>; Mindaugas Jackevičius, «Saulius Sužidelis Interview on Lithuanian Holocaust Collaboration», *Lietuvos židų (litvakų) bendruomenė*, дата звернення 11 червня, 2018, <https://www.lzb.lt/en/2017/11/29/saulius-suzidelis-interview-on-lithuanian-holocaust-collaboration/>.

²¹ Алейда Ассман, *Длинная тень прошлого. Мемориальная культура и историческая политика*, дата звернення 22 серпня 2018, <https://fil.wikireading.ru/80787>.

²² «Įstatymas Del atsakomybės už Lietuvos gyventojų genocidą, 1992 m. balandžio 9 d., nr. I-2477». *Lietuvos Respublikos Seimas*, дата звернення 23 серпня 2018, <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.2006?positionInSearchResults=1&searchModelUUID=bceb95f2-d769-47fb-aefc-85f43360babd>.

Історична політика по відношенню до пам'яті про Голокост мала нові тенденції в наступні два терміни нового Президента Валдаса Адамкуса. З невеликою перервою на президентську каденцію Роландаса Паксаса, Адамкус був Президентом Литви майже 10 років: від 1998 р. до 2007 р. На посаді Президента Адамкус підписав розпорядження про створення Міжнародної комісії щодо оцінки злочинів нацистського та радянського окупаційних режимів (*Tarptautinė istorinio teisingumo komisija* – Міжнародна комісія історичної справедливості). Головне завдання комісії полягало в розслідуванні злочинів німецького та радянського окупаційного режимів. До комісії були залучені провідні науковці, як з Литви, так і з-за кордону.

Зокрема, був запрошений директор музею Яд Вашем Іцхак Арад. За його участі були створені рекомендації щодо включення теми Голокосту до шкільного курсу. У 1999 р. Литва долучилася до робочої групи міжнародної організації Task Force for International Cooperation on Holocaust Education, Remembrance and Research²⁶. Освітню програму про Голокост було створено в Литві в 2003 р.²⁷ Таким чином, ця тема була включена до загальної навчальної програми з історії Другої світової війни.

Для демонстрації переосмислення свого минулого на міжнародній арені в період 1998–2003 рр. у Литві відбувалися гучні судові справи відносно осіб, звинувачених у злочинах проти людяності та вбивствах єврейського населення під час Другої світової війни. Серед звинувачених був шеф нацистської поліції безпеки – Александрас Лілейкіс та його заступник – Казіс Гімжаускас. Ці особи співпрацювали з німецькою окупаційною владою і були причетними до розстрілів євреїв. Обвинувачені особи так і не були притягнені до відповідальності: Лілейкіс помер перед судовим слуханням і не був засуджений, а Гімжаускас суд визнав винним у скоєнні злочинів, але звільнив від відбування покарання у в'язниці у зв'язку зі станом здоров'я в залі суду²⁸. Безперечно, такі судові процеси мали здебільшого популістський характер і ставили за мету створити видимість критичного погляду на власну історію.

²⁶ З 2013 р. відома як International Holocaust Remembrance Alliance (IHRA), створена з ініціативи шведського прем'єра Ганса Перссона.

²⁷ Stryjek, «Wojna po wojnie raz jeszcze», 462, 464.

²⁸ John Daniszewski, «Lithuanian, 93, Convicted of War Crimes but Spared Jail», *Los Angeles Times*, February 15, 2001, дата звернення 12 березня, 2018, <http://articles.latimes.com/2001/feb/15/news/mn-25846>.

У вересні 2003 р. відбувся візит до Литви спікера Кнесету Ізраїлю Реувена Рівліна, який взяв участь у церемонії вшанування жертв Голокосту та виголосив промову в залі Сейму. Під час свого виступу Рівлін звернув увагу на дражливі для литовського суспільства історичні події минулого: колаборацію литовських націоналістів з нацистами та участь місцевого населення у вбивствах євреїв. Рівлін підкреслив неможливість «вибільювання» і героїзації таких осіб. У виступі була порушена також тема повернення єврейським громадам майна, втраченого або вкраденого під час Другої світової війни²⁹. Промова спікера Кнесету мала засвідчити ставлення Ізраїлю до історичної політики щодо Другої світової війни, литовських націоналістів та Голокосту. Рівлін намагався звернути увагу на неприпустимі викривлення в політиці пам'яті й спонукав до перегляду історичного наративу щодо національних героїв.

У 2004 р. Литва увійшла до Європейського Союзу. При цьому в литовському суспільстві не відбулось широкої дискусії та обговорення теми пам'яті про Голокост та участі литовців у вбивствах євреїв. У політиці пам'яті далі назрівали націоналістичні тенденції, а непроговореними в суспільстві колективними травмами активно почали спекулювати політики.

У 2006 р. розпочалася чергова виборча кампанія до Сейму, в якій активно використовувались теми, пов'язані з Другою світовою війною. У тому ж році в литовськомовному виданні «Республіка» надруковано статтю, яка звинувачувала директора музею Яд Вашем та члена Міжнародної комісії щодо оцінки злочинів нацистського та радянського окупаційних режимів д-ра Іцхака Арада в участі у розстрілах цивільного населення під час Другої світової війни³⁰. У наступному 2007 р. прокуратура Литви висунула звинувачення єврейським партизанам Іцхаку Араду, Фані Бранцовській та Рахель Марголіс у розстрілах цивільного населення та учасників литовського антирадянського підпілля в роки Другої світової війни. Внаслідок цього Арад відмовився від участі в Комісії.

На захист звинувачених стали представники міжнародної наукової спільноти та політики³¹. У зв'язку з тим, що підставою для

²⁹ Jacek Komar, «Oddajcie, co nasze», *Gazeta Wyborcza*, no. 225, 2003: 12.

³⁰ Daniel Brook, «Double Genocide», *Slate*, July 26, 2015, дата звернення 14 березня, 2018, http://www.slate.com/articles/news_and_politics/history/2015/07/lithuania_and_nazis_the_country_wants_to_forget_its_collaborationist_past.html.

³¹ Gordon Braun, «Women of courage: Rachel Margolis», *Independent*, March 9, 2011, дата звернення 23 березня, 2018, <https://www.independent.co.uk/news/people/profiles/women-of-courage-rachel-margolis-2236081.html>.

звинувачень були спогади Іцхака Арада, справу в 2008 р. закрили³². Тема звинувачення єврейських партизанів у розстрілах цивільного населення мала політичне підґрунтя. Політики, граючи на болісних історичних темах, намагалися знайти підтримку на виборах у населення. Це вдалося правоконсервативній партії «Союз Вітчизни – Литовські християнські демократи», що успішно пройшла до Сейму на виборах 2008 р., отримавши майже 20% голосів виборців та відповідно 45 місць у парламенті.

У червні 2008 р. низка політичних діячів, істориків та колишніх політичних в'язнів підписала Празьку декларацію, в якій засуджувались злочини комуністичного режиму, і відповідно до якої Європейський парламент 2009 р. встановив День вшанування жертв нацистського та комуністичного режиму 23 серпня – у день підписання договору про ненапад між СРСР та нацистською Німеччиною. Визнання на міжнародному рівні комуністичного режиму як злочинного та визначення окремого дня для вшанування жертв комуністичних репресій було співзвучним з литовською історичною політикою, в якій акцент був зроблений на самовіктимізації литовців. При цьому деякі постаті литовського антирадянського підпілля, які постраждали від радянських репресій після 1945 р., співпрацювали з нацистською окупаційною владою та брали участь, хоч і не безпосередньо, – у розстрілах євреїв. Як наслідок, в історичній політиці Литви сформувалась пам'ять про два геноциди. Перший з них – радянські репресії, а другий – Голокост. Підписання Празької декларації та зрівняння радянських репресій з нацистськими критично сприйняли дослідники Ефраїм Зурофф та Довід Кац³³.

Після перемоги на президентських виборах 2009 р. Далі Грибаускайте відбулися чергові зміни в історичній політиці Литви. 2011 р. Сейм визнав роком вшанування жертв Голокосту та роком пам'яті захисту свободи та великих втрат Литви³⁴. Така історична політика

створила ситуацію, коли в литовському суспільстві є «змагання» за роль більшої жертви. Тема злочинів комуністичного режиму та їхніх прибічників далі використовується представниками правих та консервативних політичних угруповань з метою утримання рівня популярності серед населення.

У 2012 р. відповідно до розпорядження Грибаускайте було відновлено діяльність Міжнародної комісії щодо оцінки нацистського та радянського режимів. До складу комісії долучилися політики Емануеліс Зінгеріс, Арвідас Анушаускас та науковці Арунас Бубніс, Кристоф Дікманн, Александер Даніель, Ентоні Полонські, Шарунас Лейкіс, Саулюс Сужделіс, Аркадій Зельцер. Результатом роботи комісії стало видання кількох методичних посібників для вчителів шкіл. Відновлення роботи Комісії є черговою спробою з боку Адміністрації Президента продемонструвати, що тема Голокосту доопрацьовується і включається до шкільного курсу відповідно до вимог ІНРА³⁵.

Грибаускайте та Сейм підтримали також громадські ініціативи щодо організації увічнення і вшанування пам'яті жертв Голокосту. Зокрема, у 2016 р. в містечку Молетай з ініціативи режисера та драматурга Марюса Івашкявічуса були організовані заходи із вшанування жертв Голокосту. До ініціативи долучилися місцеві мешканці, науковці, діячі культури та політики – сама Президент Даля Грибаускайте і депутати Вітаутас Ландзбергис, Арвідас Анушаускас, Емануеліс Зінгеріс. У Молетай також був збудований новий меморіал та пам'ятник. Сам захід, окрім промов лідерів єврейської спільноти, політиків та діячів культури, був організований у формі «маршу пам'яті». Учні шкіл несли фотопортрети литовців, що рятували євреїв від розстрілів та врятованих євреїв³⁶.

ссылка», *Ru. Delfi*, 14 Июня, 2011, дата звернення 13 лютого, 2018, <https://ru.delfi.lt/news/live/litva-otmechaet-70-uyu-godovschinu-massovyh-ssylok.d?id=46576413>.

³⁵ «Decree on the International Commission for the Evaluations of the Crimes of the Nazi and Soviet Occupation Regimes in Lithuania», дата звернення 15 березня, 2018, <https://www.komisija.lt/wp-content/uploads/2017/08/Decree-20121016-Unofficial-translation.pdf>; «Methodical material», *The Secretariat of The International Commission for The Evaluation of The Nazi and Soviet Occupation Regimes in Lithuania*, дата звернення 16 Березня, 2018, <https://www.komisija.lt/en/education/methodical-material/>.

³⁶ «Президент почтила память жертв Холокоста», *Lietuvos Respublikos Prezidentė*, дата звернення 12 лютого, 2018, <https://www.lrp.lt/ru/press-centr/soobschenija-dlja-pressy/prezident-potchtila-pamjat-zertv-cholokosta/26012>; Миндаугас Яцкявичюс, «После Марша памяти жертв Холокоста – обращение к Литве», *Ru. Delfi*, 29 Августа 2016, дата звернення 12 лютого, 2018, <https://ru.delfi.lt/news/live/posle-marsha-pamyati-zhertv-holokosta-obraschenie-k-litve.d?id=72163676>.

У 2016 р. посольство Ізраїлю виступило з важливою ініціативою увічнення прізвищ осіб, вбитих під час Голокосту, на меморіалах Литви. Ця пропозиція отримала символічну підтримку з боку представників влади — такий проект був реалізований у 2018 р. у невеличкому містечку Лейпалінгіс. Там у 1941 р. було розстріляно від 130 до 150 євреїв. У розстрілах брали участь німецька адміністрація, загони Роллкомандо Хамман, сформовані з литовців, і місцева поліція³⁷. На меморіалі був відкритий інформаційний стенд з прізвищами євреїв, убитих у роки Другої світової війни. Директор Центру досліджень геноциду та руху опору Тереза Бураускайте виступила з пропозицією оприлюднення також і прізвищ вбивць³⁸. Відкриття стенду з іменами жертв Голокосту свідчить про спробу змінити формат меморіалізації, включивши до місця пам'яті прізвища вбитих людей. Ініціатива директорки Центру виокремити прізвища вбивць пов'язана з тим, що значний відсоток місцевих мешканців у Лепалінгісі та навколишніх селах під час Другої світової війни становили поляки³⁹. Таким чином відповідальність за вбивства перекладалася б відразу на різні етнічні групи і не фокусувалася виключно на литовцях.

Важливе значення у включенні теми Голокосту в литовську модель пам'яті мала публікація книги Рути Ванагайте та Ефраїма Зу-роффа під заголовком *Naui*, яка вийшла друком у Вільнюсі в 2016 р. Автори спробували привернути увагу до викривлення історії, зокрема «вибілювання» литовців, які брали участь у Голокості, та підняти проблеми забування серед сучасного литовського покоління цієї особливо трагічної події. Вихід книги викликав доволі бурхливе обговорення, як у самій Литві, так і за її межами⁴⁰.

³⁷ «Mass murder of the Jews of Liepalingis», *Holocaust Atlas of Lithuania*, дата звернення 16 червня, 2018, http://www.holocaustatlas.lt/EN/#a_atlas/search//page//item/29/.

³⁸ «В Лейпалінгісе открыт первый информационный стенд с именами жертв Холокоста», *Lietuvos židų (litvakų) bendruomenė*, дата звернення 9 лютого, 2018, <http://www.lzb.lt/ru/2018/01/09/v-лейпалінгісе-открыт-первый-информа/>.

³⁹ Лепалінгіс у складі Другої Речі Посполитої мав назву Лейпуни і належав до повіту Вільно-Трокі. Більшість населення цього повіту згідно перепису 1931 р. задекларувало польську мову, як таку, що є найбільш близькою до рідної. Національний склад у переписі не було взято до уваги. Див.: *Drugi powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej. Serja C. Zeszyt 36. Województwo Wileńskie bez miasta Wilna* (Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1936), 18.

⁴⁰ Про дискусію з приводу публікацій та висловів Рути Ванагайте див.: Ирина Склокина, «Раса Чепайтене. Скандал поднял новую волну войн памяти. О книге Руты Ванагайте», *Historians.in.ua*, дата звернення 16 лютого 2018, <http://www.historians.in.ua/index.php/en/intervyu/2341-rasa-chepajtene-skandal-podnyal-novuyu-volnu-vojn-pamyati-o-knige-ruty-vanagajte-nashi-i-reaktsii-litovskogo-obshchestva>.

У 2017 р. Ванагайте критично висловилися стосовно участі лідера литовського антирадянського підпілля Адольфаса Раманаускаса-Ванагаса в розстрілах євреїв та співпраці з радянським НКВС. Раманаускас у 1944 р. вступив до лав «Лісових братів» — литовської військової антирадянської підпільної організації, у 1957 р. був вбитий у Вільнюсі в застінках радянських служб безпеки. Як виявилось пізніше, Ванагайте зробила голослівні та хибні заяви. В архівних матеріалах стосовно справи Раманаускаса не було доказів його участі в Голокості та співпраці з КДБ⁴¹. І хоча Ванагайте вибачилася за такі вислови, литовське суспільство розкололось на її прихильників, критиків та мовчазних спостерігачів. До обговорення теми долучилися політики, які своїми заявами засуджували Ванагайте за її непатріотичну позицію і ще більше посилювали напругу в суспільстві. Доволі гострою була й реакція видавництва *Alma littera*, яке друкувало книги Ванагайте. Його керівництво відкликала з продажу всі книги авторки.

Таким чином, ця ситуація наочно продемонструвала, наскільки дражливою для литовського суспільства є проблема колаборації литовського підпілля в Голокості та наскільки неприйнятними виявляються будь-які спроби його критики.

Пам'ять про Голокост в історичній політиці України

Тему Голокосту в українському політичному дискурсі відкрив у 1991 р. Леонід Кравчук, у той час був Головою Верховної Ради. Під час заходів, присвячених 50-й річниці трагедії в Бабиному Яру, він вибачився від імені українського народу за переслідування євреїв у роки Другої світової війни⁴². Такий крок був пов'язаний з намаганням проявити власну незалежну позицію і скерований передусім на міжнародну спільноту. При цьому темі Голокосту в Україні політики не приділяли належної уваги тривалий час. Ставлення політиків цього періоду до пам'яті про Голокост демонструє прийняття в 2000 р. Закону про жертви нацистських переслідувань, у тексті якого відносно постраждалих груп населення вжито суто радянські терміни. Цей нормативно-правовий акт був прийнятий у зв'язку з ініціативою компенсаційних виплат постраждалим у роки Другої світової війни

⁴¹ Alvydas Nikžentaitis, «Spór o Jedwabne, wariant litewski», *Gazeta wyborcza*, no. 16, 2018; Mindaugas Jackevičius, «Į mišką A. Ramanauskas-Vanagas išėjo neištvėręs KGB reikalavimo», *Delfi.lt*, November 3, 2017, дата звернення 8 грудня, 2018, <https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/i-miska-a-ramanauskas-vanagas-isejo-neistveres-kgb-reikalavimo.d?id=76231503>.

⁴² «Інтерв'ю з Леонідом Кравчуком», *Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України*, Касета 4, 00:50–00:55, дата звернення 4 квітня, 2018, <http://oralhistory.org.ua/interview-ua/510/>.

урядом Федеративної Республіки Німеччини та Австрії⁴³. Зміни щодо включення у громадський простір місць пам'яті, пов'язаних з Голокостом, відбулися лише за часів другої президентської каденції Леоніда Кучми. У 2002 р. було відкрито один з перших за незалежної України меморіалів жертвам Голокосту на Східній Україні — Дробицький Яр біля Харкова⁴⁴.

Таке пасивне ставлення суспільства і влади до пам'яті про Голокост засвідчує, що для більшості мешканців характерна інертність до вивчення як власної історії та культури, так й історії інших національних груп. Однією з причин такого ставлення була складна економічна ситуація в країні, яка аж ніяк не сприяла формуванню державних програм зі збереження єврейської історії. Потужний вплив на вшанування пам'яті про Голокост мали цінності та установи, сформовані в радянську епоху. Попри те в історичній політиці як Кучма, так і Кравчук заклали підстави самовіктимізації українців та пасивно спостерігали за першими локальними ініціативами з увічнення учасників націоналістичних та колабораціоністських формувань, передусім у західних регіонах України. Водночас представники влади прихильно ставилися до радянських історичних міфів, пов'язаних з Другою світовою війною.

У 2005 р. з обранням Президентом України Віктора Ющенка відбулися певні зміни в історичній політиці. У наступний 2006 р. з ініціативи Президента було створено Український інститут національної пам'яті (УІНП). Новостворена інституція мала опрацювати та впровадити нову історичну політику⁴⁵. УІНП недостатньо уваги приділяв включенню до офіційного історичного канону історії інших етнічних та соціальних груп, які проживали на території сучасної України. Діяльність інституту зосереджувалася головним чином на формуванні нової моделі пам'яті, у центрі якої певні були історичні події української етнічної групи.

У період президенства Ющенка відбулось впровадження до історичної політики теми Голодомору 1932–1933 рр. — як геноциду

⁴³ Петро Долганов, «Формування та імплементація меморіального законодавства України у сфері вшанування пам'яті жертв геноцидів і подолання їхніх наслідків», *Голокост та сучасність*, № 1 (2015): 9–49.

⁴⁴ Михаил Бидеко, «Дробицкий Яр: Харьковское гетто», *День*, 14 Декабря, 2002, дата звернення 6 квітня, 2018, <https://day.kyiv.ua/ru/article/den-ukrainy/drobickiy-yar-harkovskoe-getto>.

⁴⁵ Георгий Касьянов, «К десятилетию украинского института национальной памяти (2006–2016)», *Historians.in.ua*, дата звернення 10 серпня, 2018, <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1755-georgij-kas-yanov-k-desyatiletiyu-ukrainskogo-institutu-natsional-noj-pamyati-2006-2016>.

українців. Серед населення розпочалась кампанія щодо теми Голодомору 1932–1933 рр. як загальнонаціонального символу колективної травми, на підставі якого можновладці мали намір досягти консолідації суспільства⁴⁶. У листопаді 2006 р. Верховна Рада більшістю голосів прийняла Закон «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», відповідно до якого Голодомор було визнано геноцидом українського народу⁴⁷. Відсутність наукової інфраструктури та достатньої кількості кваліфікованих вчених, а також заполітизованість однієї з найбільших трагедій українського народу — Голодомору 1932–1933 рр. — закладали підстави до «конкуренції жертв» у суспільстві.

В українському історичному наративі з 2000-х рр. спостерігалась тенденція до впровадження поняття «Український Голокост» на означення Голодомору 1932–1933 рр.⁴⁸ Тільки в 2008 р. вживання такого терміна було засуджене провідним науковцем Станіславом Кульчицьким⁴⁹. При цьому в науковій площині мала місце полеміка щодо геноцидної природи Голодомору та зіставлення цієї трагічної події з Голокостом. Дискусія відбувалася між Станіславом Кульчицьким, прихильником концепції Голодомору як геноциду українців, та шведським дослідником Йоганом Дитчем, який зайняв відмінну позицію у трактуванні цієї події⁵⁰.

У своїй політиці стосовно пам'яті про Голокост Ющенко обмежився виключно декларативними заходами. Його ініціативи стосувалися

⁴⁶ Георгий Касьянов, *Danse macabre голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х)* (Київ: Наш час, 2010), 47–56.

⁴⁷ «Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*, дата звернення 7 грудня, 2018, <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/376-16>. Більше на тему меморіального законодавства в Україні див.: Долганов, «Формування та імплементація меморіального законодавства», 9–49.

⁴⁸ Починаючи з 2005 р. і закінчуючи 2014 р., провідна наукова установа Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського Національної академії наук України та Національний університет «Києво-Могилянська академія» опублікували 10 томів свідчень жертв Голодомору, див.: о. Юрій Мицик, ред., *Український Голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив*, 10 т. (Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2005–2014).

⁴⁹ Станіслав Кульчицький, «Голодомор в Україні та «український голокост»», *Голокост та сучасність*, № 1 (2008): 88–98.

⁵⁰ Dietsch, *Making Sens of Suffering*. Початок полеміки розпочався з публікації статті Йогана Дитча в російському журналі *Ab Imperio* у 2007 р.: Dietsch, «Struggling with a «Nuremberg Historiography», 139–160; наступного року українською мовою вийшов переклад Віталія Боброва: Йоган Дитч, «Поборюючи «Нюрнберзьку історіографію» Голодомору», *Голокост та сучасність*, № 1 (2008): 7–26. Цього ж року на статтю Йогана Дитча опубліковано відгук Станіслава Кульчицького: Станіслав Кульчицький, «Роздуми над статтею Йогана Дитча», *Голокост та сучасність*, № 2 (2008): 119–124; відповідь Йогана Дитча в перекладі українською Євгена Ровного: Дитч, «Геноцид, порівнюваність й «вігівська» інтерпретація», 165–170.

вшанування пам'яті одного з найтрагічніших місць Східної Європи – Бабиного Яру в Києві, де під час Другої світової війни відбувались масові розстріли різних груп населення, зокрема і євреїв. Президент у 2005 р. надав цьому місцю статус історико-культурного заповідника, який офіційно було створено тільки в 2007 р. при Міністерстві культури і туризму України. Наприкінці своєї президентської каденції у 2010 р. Ющенко дещо змінив назву, перейменувавши це місце на Національний історико-культурний заповідник Бабин Яр⁵¹. Надання окремого статусу Бабиному Яру на формальному рівні забезпечило і формальну опіку з боку держави. Така діяльність мала на меті створення більш позитивного образу Ющенка в політичній сфері.

Як реакція на процеси меморіалізації місць єврейської спадщини в Україні була публікація книги американського дослідника Омера Бартова *Стерті. Зникаючі сліди євреїв Галичини в сучасній Україні*⁵², яка вийшла друком у 2007 р. в Сполучених Штатах Америки. Варто зазначити, що вказана публікація була видана в Україні дещо пізніше в 2010 р. Перед цим у 2009 р. на сторінках українських журналів «Україна Модерна» та «І» відбулося обговорення ще не перекладеної монографії за участі головним чином закордонних науковців – Таріка Сиріла Амара, Мирослава Шкандрія, Кристіана Ганцера, Анни Вероніки Вендлєнд, Іллі Герасімова та українського вченого Ярослава Грицака⁵³. Варто зазначити, що публікація Омера Бартова не викликала широкої дискусії в українському суспільстві, її обговорення відбулося лише в академічному та науковому полі.

Протягом 2000-х рр. в Україні мала місце дискусія щодо відносин ОУН з єврейською спільнотою у ХХ ст. У 2006 р. львівський історик,

⁵¹ Владислав Гриневич, «Бабин Яр в офіційній політиці пам'яті сучасної України», *Україна модерна*, 25 травня, 2017, дата звернення 18 червня, 2018, <http://uamoderna.com/blogy/vladislav-grinevich/babyn-yar-current-memory-policy>.

⁵² Omer Bartov, *Erased. Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-Day in Ukraine* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2007); видання українською мовою: Бартов, *Стерті*.

⁵³ Анна Медведовская, «Историография истории Холокоста в Украине: общие тенденции периода независимости», *Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки»*, № 4, (2014): 51–59; Ярослав Грицак, ««Голокост попросту» рецензія на книжку Omer Bartov, *Erased. Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-Day in Ukraine*», *І*, № 58, (2009), дата звернення 5 грудня, 2018, <http://www.ji.lviv.ua/n58texts/hrysak.htm>; Тарик Циріл Амар, «Потрібна книжка», *Україна модерна* 15 (2009): 273–288; Мирослав Шкандрій, «У пошуках минулого», *Україна модерна* 15 (2009): 296–309; Кристіан Ганцер, «Незвичайні пригоди пана Бартова в країні...», *Україна модерна* 15 (2009): 290–295; Анна Вероніка Вендлєнд, «Українське мовчання», *Україна модерна* 15 (2009): 311–318; Ілля Герасімов, «Judenrein пам'ять та її невідповідності», *Україна модерна* 15 (2009): 319–325; Омер Бартов, «Дискомфортне читання: відповідь моїм критикам», *Україна модерна* 15 (2009): 326–347.

директор Центру досліджень визвольного руху, а нині очільник Українського інституту національної пам'яті Володимир В'ятрович видав книгу *Ставлення ОУН до євреїв. Формування позиції на тлі катастрофи*, в якій дослідник зробив спробу проаналізувати ставлення членів ОУН до євреїв у 1920–1950 рр. В. В'ятрович, опрацювавши значну кількість історичного матеріалу, дійшов висновку, що «позиція ОУН, яка, незважаючи на тогочасні обставини (антиєврейські настрої в Польщі, шалений антисемітизм нацистів, антиєврейські упередження і дискримінація в СРСР), не дозволила собі в ідейній площині опуститися до антисемітизму»⁵⁴. Фактично в праці заперечувався антисемітизм ОУН, що створювало позитивний імідж українського націоналістичного руху в історії. Реакцією на публікацію була критична рецензія американських дослідників Тараса Курила та Івана-Пола Химки, опублікована на шпальтах часопису «Україна Модерна» в 2008 р.⁵⁵

У тому ж 2010 р. наприкінці президентської каденції Ющенка виникла гучна дискусія у зв'язку з наданням ним однієї з почесних відзнак Зірки Героя України лідеру Організації Українських Націоналістів (ОУН) Степанові Бандері⁵⁶. На такий крок Президента відреагували дослідники з України та закордону. У 2010 р. була видана збірка статей під назвою *Страсті за Бандерою*, де було зібрано 32 публікації як з критикою такого вчинку Президента, так і з роздумами відносно постаті Бандери⁵⁷. У квітні 2010 р. Донецький окружний адміністративний суд прийняв Постанову, відповідно до якої визнав незаконним та скасував Указ Ющенка про надання звання Героя України Степанові Бандері⁵⁸. У наступному 2011 р. шведський дослідник Пер Андерс Рудліг опублікував статтю, в якій проаналізував діяльність ОУН та УПА та скритикував тенденції міфотворення про вище наведені дві організації та їх лідерів⁵⁹.

⁵⁴ Володимир В'ятрович, *Ставлення ОУН до євреїв, формування позиції на тлі катастрофи* (Львів: МС, 2006), 101.

⁵⁵ Химка і Курило, «Як ОУН ставилася до євреїв?», 252–267.

⁵⁶ «Указ Президента України про присвоєння С. Бандері звання Герой України № 46/2010», *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*, дата звернення 7 грудня, 2018, <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/46/2010>.

⁵⁷ Тарік Сиріл Амар, Ігор Балинський і Ярослав Грицак, ред., *Страсті за Бандерою* (Київ: Грані-Т, 2010).

⁵⁸ «Про визнання незаконним та скасування Указу Президента України № 46/2010 від 20 січня 2010 р. «Про присвоєння С. Бандері звання Героя України», *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*, дата звернення 7 грудня, 2018, <http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0570805-10>.

⁵⁹ Rudling, «The OUN, the UPA and the Holocaust».

В Україні тільки в 2011 р. на законодавчому рівні визнано 27 січня днем пам'яті жертв Голокосту. При цьому Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію щодо пам'ятної дати ще в 2005 р. Цікаво, що ініціатором включення до обов'язкових загальнодержавних дат дня пам'яті жертв Голокосту була депутатка Комуністичної партії України Вікторія Дем'янчук. З її подання Верховна Рада прийняла постанову про відзначення 70-ї річниці трагедії Бабиного Яру⁶⁰. Причиною таких ініціатив зі сторони КПУ була спроба зменшити в історичній політиці популяризацію та героїзацію лідерів ОУН. Під час свого виступу Дем'янчук неодноразово підкреслювала участь членів ОУН у вбивствах євреїв у Бабиному Яру, що мало задемонструвати негативний образ цієї організації⁶¹. Також для КПУ включення Голокосту до політичного дискурсу мало на меті показати комуністів у ролі захисників толерантних та виважених кроків у політиці пам'яті.

Революція Гідності 2013–2014 рр. та проголошений українськими політиками курс на зближення до Європейського Союзу спонукали до декларування змін в історичній політиці та меморіалізації жертв Голокосту. Від 2014 р. відновлено роботу УІНП. Саме ця інституція при співпраці з Міністерством освіти і науки далі формує офіційний історичний наратив. УІНП сконцентрував свою роботу головним чином на «декомунізації» – усуненні з публічного простору символів радянської епохи. Другим полем діяльності реактивованої інституції стала популяризація позитивного образу діяльності учасників анти-радянського підпільного руху, які належали головним чином до ОУН та Української Повстанської Армії (УПА). Одним з важливих напрямків роботи УІНП і далі є впровадження дискурсу Голодомору 1932–1933 рр. як найбільшої трагедії українського народу.

У вересні 2016 р. за аналогією з Литвою відбувся візит Президента Ізраїлю Реувена Рівліна до України, який виголосив промову в стінах Верховної Ради України. Під час свого виступу Рівлін звинуватив ОУН у вбивствах євреїв під час Другої світової війни, що було сприйнято серед політиків критично⁶². Метою візиту Президента Ізраїлю було привернути увагу до збереження пам'яті про жертв Голокосту та неможливість викривлення історії. Частина українських політиків

сприйняли слова про звинувачення ОУН у Голокості негативно, а інша – пасивно спостерігала за критикою та відповідями своїх колег. Така ситуація в українському політикумі пов'язана передусім з недостатніми історичними знаннями та неприйняттям критики відносно популяризованих правими політичними силами лідерів українського національного руху 1930–1940-х рр. Зокрема, голова УІНП Володимир В'ятрович зазначив: «Рівлін повторив радянський міф про участь ОУН у Голокості», лідер ОУН Богдан Червак назвав такі заяви з боку Президента Ізраїлю плювком у душу українців⁶³, а лідер радикальної партії Олег Ляшко вимагав вибачень від Рівліна за звинувачення українців в участі в Голокості⁶⁴. Реакція політиків на заяви Президента Ізраїлю засвідчила всю складність критики основних лідерів націоналістичного руху в сприйнятті як суспільства, так і політиків.

Новою спробою увічнення пам'яті про Голокост була ініціатива спорудження меморіального центру в Бабиному Яру під назвою Babyn Yar Holocaust Memorial Center (БҮНМС). Президент Петро Порошенко 29 вересня 2016 р. під час вшанування 75-ї річниці розстрілів євреїв у Бабиному Яру виступив з ініціативою спорудження в цьому трагічному місці меморіалу. До реалізації проекту долучилися як українські, так і російські підприємці: з українського боку – Віктор Пінчук, а з російського – Михайло Фрідман, Герман Хан та Павло Фукс. До складу наглядової Ради увійшли Натан Щаранський, Ірина Бокова, Яків Дов Блайх, Александр Квасневський, Йошка Фішер, Святослав Вакарчук та Володимир Кличко⁶⁵. Українські політики, які підтримали створення Меморіального центру, намагалися тим самим продемонструвати світові впровадження ідеалів Європейського Союзу стосовно вшанування жертв Голокосту. Участь приватного капіталу в створенні БҮНМС засвідчила, що вплив на меморіалізацію Голокосту в країні мають недержавні організації та

⁶⁰ «Президент Ізраїлю: бійці ОУН брали участь у масових вбивствах євреїв під час Другої світової», 5 канал, дата звернення 29 червня, 2018, <https://www.5.ua/polityka/prezydent-izrailu-biitsi-oun-braly-uchast-u-masovykh-vbystvakh-ievreiv-pid-chas-druhoi-svitovoi-126849.html>; «Голова сучасної ОУН: звинувачення ОУН у Голокості – це зневаження українців», Радіо Свобода, дата звернення 29 червня, 2018, <https://www.radiosvoboda.org/a/news/28018308.html>.

⁶¹ «Ляшко призвав президента Ізраїля извиниться за слова об украинцах – пособниках нацистских преступлений», Гордон, дата звернення 29 червня, 2018, <http://gordonua.com/news/politics/lyashko-prizval-prezidenta-izrailya-izvinit'sya-za-slova-ob-ukraincah-posobnikah-nacistskih-prestupleniy-152115.html>.

⁶² Максим Мазипчук, «Бабин Яр суперечки навколо політики пам'яті», Ресурсний центр Гурт, 25 жовтня, 2017, дата звернення 30 червня, 2018, <http://gurt.org.ua/news/recent/41476/>.

різноманітні закордонні інституції, які за пасивної згоди влади створюють зовнішній вигляд місць пам'яті. Наприклад, на Закарпатті, у селі Білки Іршавського району на встановленому монументі зазначено, що пам'ятник споруджено за кошти уряду Угорщини⁶⁶. Така ситуація демонструє відсутність ініціативи з боку України щодо меморіалізації Голокосту. Державні органи влади суто формально мають право впливати на фінансування та конкурси архітектурних проєктів. Фактично Україна перетворюється на країну, де закордонні інституції та недержавні організації реалізують власне бачення меморіалізації Голокосту.

Після 2014 р. відбулися зміни в політиці пам'яті щодо Голокосту на непідконтрольних територіях Донецької та Луганської областей і в анексованій Російською Федерацією Автономній Республіці Крим. У зв'язку з воєнними діями в 2014–2015 рр. у неконтрольованих районах Донецької та Луганської області припинено комеморативні практики вшанування пам'яті жертв Голокосту. У непідконтрольній Україні частині Донецької області тему пам'яті про Голокост порушено 27 січня 2016 р. — у музеї Великої вітчизняної війни в Донецьку відбулась виставка творчих робіт, присвячених пам'яті про Голокост. Проводячи такі заходи в Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту, влада намагалася в будь-який спосіб заявити про свою присутність у міжнародних відносинах, що пов'язано з метою подальшої легалізації невизнаних республік. У тимчасово окупованій Донецькій області місцеві представники влади також взяли участь у «вечорі пам'яті». Зокрема, на заході Олександр Мірошніченко, член так званої Народної Ради, прирівняв вбивства євреїв нацистами та їх поплічниками до дій Антитерористичної операції української армії⁶⁷. Цей крок свідчить про некомпетентність та відсутність знань із всесвітньої історії серед осіб, причетних до політичного життя цих теренів, та намагання сформуванню у населення негативний образ України та українських військових формувань.

⁶⁶ Олександра Шевченко, «На Закарпатті відкрили пам'ятник жертвам Голокосту», *Pro-Zak*, 20 квітня, 2016, дата звернення 11 серпня, 2018, <http://prozak.info/Suspil-stvo/Na-Zakarpatti-vidkrili-pam-yatnik-zhertvam-Golokostu.-FOTOREPORTAZH>.

⁶⁷ «Донецк почил память 80 тысяч жертв Холокоста в годы немецкой оккупации Донбасса», дата звернення 11 серпня, 2018, <https://dan-news.info/obschestvo/doneck-pochtil-pamyat-80-tysyach-zhertv-xolokosta-v-gody-nemeckoy-okkupacii-donbassa.html>; «В Донецке прошел вечер памяти жертв Холокоста», дата звернення 13 липня, 2017, <http://dnr-online.ru/v-donecke-proshyol-vecher-pamyati-zhertv-xolokosta/>; «Виступ О. Мірошніченко на цьому вечорі», YouTube Video, 00:35–00:54, опубліковано «Министерство информации ДНР», 27 січня 2016, https://www.youtube.com/watch?time_continue=55&v=-i19VRblt0o.

В окупованій Автономній Республіці Крим політика пам'яті щодо Голокосту включена до російської моделі історичної пам'яті. Простежується тенденція до зміни впровадження колективного образу жертв Другої світової війни, притаманного періоду радянської влади. З цієї метою окупаційна влада виступила з пропозицією збудувати новий меморіал на 10-му кілометрі траси Сімферополь–Феодосія, на місці масових розстрілів євреїв під час Другої світової війни. Сам меморіал має складатися з кількох пам'ятників та монументів у формі каменя з символічних місць — з Красної площі в Москві, з Санкт-Петербурга — як символу столиці Російської імперії, з міста Ван — як місця геноциду вірмен, з гори Сапун біля Севастополя — як символу героїчної оборони міста від німецьких військ під час Другої світової війни. Додатково на меморіалі має бути встановлений фрагмент стіни з будинку профспілок в Одесі⁶⁸. Також представники влади визначили нове місце проведення урочистостей з вшанування жертв Голокосту 27 січня 2017 р. Ним став меморіал на місці концентраційного табору «Красний» під Сімферополем, який був збудований ще за радянських часів, а після окупації реконструйований і відкритий у 2015 р. Варто зазначити, що концентраційний табір був місцем смерті не тільки євреїв, а й інших соціальних та етнічних груп⁶⁹. Натомість єврейська громада міста Севастополя 9 липня 2017 р. вшанувала пам'ять про Голокост біля пам'ятника «Жертвам Голокосту», збудованого ще до російської окупації Криму⁷⁰.

Підсумовуючи, зауважимо, що в історичній політиці України та Литви тема Голокосту є однією з найскладніших. Пам'ять про трагедію єврейського народу в цих двох країнах присутня в політичному дискурсі. При цьому литовські політики ще в 90-х рр. минулого століття почали використовувати цю тему в зовнішній політиці з метою демонстрації впровадження стандартів та цінностей, притаманних країнам Європейського Союзу. Натомість в Україні використання пам'яті про Голокост для покращення міжнародного іміджу країни почалось після 2015 р. і асоціюється зі створенням концепції меморіалу ВУНМС у Києві. Для України та Литви в історичній

⁶⁸ «Под Симферополем возведут мемориал в память жертв геноцида», *РИА Новости. Крым*, 22 июня, 2015, дата звернення 11 серпня, 2018, <https://crimea.ria.ru/society/20150622/1100301857.html>.

⁶⁹ «На территории мемориала «Красный» почтили память жертв Холокоста», *РИА Новости. Крым*, 27 января, 2017, дата звернення 11 серпня, 2018, <https://crimea.ria.ru/society/20170127/1108903194.html>.

⁷⁰ «У Севастопольского мемориала почтили память жертв Холокоста», YouTube Video, 02:51, опубліковано «НТС Севастополь», 9 липня 2017, <https://www.youtube.com/watch?v=iv-C3uM35Lc>.

політиці характерне впровадження ідеї самовіктимізації – формування міфу найбільших жертв, що спонукає до розвитку режиму «конкуренції жертв» у колективній пам'яті, коли в суспільстві кожна етнічна група вважає своє минуле за найбільш жертвне і трагічне. Для литовської історичної політики радянські репресії 1940, 1944–1990 рр. на законодавчому рівні визнані геноцидом ще на початку 90-х років, в українській історичній політиці найбільшою колективною травмою і геноцидом українського народу визнано Голодомор 1932–1933 рр. Активне впровадження такого погляду відбувалось у 2005–2010 рр. Одночасно в Україні і Литві формувалася героїзація лідерів та учасників антирадянського підпільного руху. При цьому в обох країнах замовчувався їх антисемітизм та участь у воєнних злочинах.

У зв'язку зі збройною агресією Російської Федерації проти України 2014 р. міф про героїчну боротьбу ОУН та УПА набув більшого поширення. Українське суспільство, перебуваючи в стані війни, переживає один з найбільш кризових періодів за роки незалежності, що формує запит на героїчні образи лідерів антирадянського/антисовієцького руху. При цьому влада та підвладні інституції свідомо не згадують про ксенофобську та антисемітську ідеологію цих організацій. Низький рівень знань про історію та ідеологію ОУН та УПА серед населення центральних та східних регіонів у контексті конфлікту з Російською Федерацією, а також активне впровадження державної пропаганди в справі «вибілювання» та героїзації діяльності українського антирадянського руху в роки Другої світової війни сприяє зростанню прихильного ставлення до історії цих організацій.

У Литві міф учасників антирадянського підпілля та замовчування їхньої участі у вбивствах цивільного єврейського населення активно почав формуватися відразу після розпаду СРСР. Праві та консервативні політичні сили використовували міф героїчної боротьби литовського антирадянського підпілля для створення власного політичного капіталу та маніпуляцій на ґрунті патріотичних почуттів. Як в Україні, так і в Литві в суспільстві бракує широкої дискусії за участі представників різних наукових та громадських середовищ. У обох країнах критика головних фігур пам'яті – лідерів антирадянського підпілля, призводить до гострих та критичних заяв політиків, які підтримує, якщо не більша, то активна частина суспільства. Повноцінному включенню пам'яті про Голокост в офіційний історичний наратив Литви і України заважає брак діалогу в суспільстві щодо історичної політики та формування в колективній

пам'яті самовіктимізації домінантної етнічної групи. Подальший розвиток Литви й України як толерантних цивілізованих європейських країн можливий лише за умови обговорення та вироблення стратегії включення історії *інших* до офіційного історичного канону та формування критичного ставлення до подій власного минулого.

Roman Romantsov

THE HOLOCAUST IN THE POLITICS OF MEMORY OF LITHUANIA AND UKRAINE IN 1991–2017

The article seeks to compare the Holocaust memory in the politics of memory of Lithuania and Ukraine. The author uncovers the history of incorporating this topic into political discourse and official historical narratives. The article highlights the ways Ukrainian and Lithuanian government institutions use the topic of the Holocaust memory in their home and foreign policy. It is asserted that heads of Lithuania were one of the first in the former Soviet Union to have started using the topic of the Holocaust memory to demonstrate common political practices of the European Union member states. In turn, Ukrainian international political practice did not use the topic of the Holocaust memory so actively. The author argues that Ukrainian society was slowly moving towards changes in perpetuation of one of the biggest tragedies of the 20th century as part of the declaration of further integration with the European Union. In addition, the author points out that, on one hand, both Lithuanian and Ukrainian politics of memory tend to glorify anti-Soviet resistance, but on the other hand, they ignore and sometimes even whitewash negative policy towards the Jewish population. If Lithuania started to glorify the leaders of the National Resistance Movement right after the declaration of independence in 1991, Ukraine initiated the same process in early 2000s. Such politics of memory would encourage academic circles to discuss the actions of politicians and elicit differences in interpreting and understanding past events. One-sided image of the leaders of the anti-Soviet Resistance Movement during World War II provoked criticism from the side of Israel and other overseas scholars. In conclusion, the author notes that incorporation of the Holocaust memory into official narratives of Ukraine and Lithuania demonstrates further development of tolerance to Other in post-Soviet society.

Key words: memory of the Holocaust, Ukraine, Lithuania, historical politics, suppression, post-Soviet societies, official narratives.

Bibliography

Amar, Taryk Tsyryl. «Potribna knyzhka.» *Ukrayina moderna*, № 15, (2009): 273–288.

Amar, Taryk Tsyryl, Ihor Balyns'kyi i Yaroslav Hrytsak, red. *Strasti za Banderoyu*. Kyiv: Hrani-T, 2010.

Assman, Aleyda. *Dlinnaya ten' proshlogo. Memorial'naya kul'tura i istoricheskaya politika*. Data zvernennya 22 Serpnia, 2018. <https://fil.wikireading.ru/80787>.

Bartov, Omer. «Dyskomfortne chytannya: vidpovid' moyim krytykam.» *Ukrayina moderna*, № 15 (2009): 326–347.

Bartov, Omer. *Erased. Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-Day in Ukraine*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2007.

Bartov, Omer. *Serti. Znykayuchy slidy yevreyiv Halychyny v suchasniy Ukrayini*. Kyiv: Zovnishtohrvidav Ukrayiny, Ukrayins'kyi tsentr vyvchen-nia istoriyi Holokostu, 2010.

Bideko, Mikhail. «Drobickiy Yar: Khar'kovskoe getto.» *Den'*, 14 Dek-abrya, 2002. Data zvernennya 6 Kvitnya, 2018. <https://day.kyiv.ua/ru/article/den-ukrainy/drobickiy-yar-harkovskoe-getto>.

Brandišauskas, Valentinas. «Holocaustas Lietuvoje: istoriografinė situacija ir pagrindinės problemos.» *Metraštis Lietuvos katalikų mokslo akademijos* 14 (1999).

Braun, Gordon. «Women of courage: Rachel Margolis.» *Independent*, March 9, 2011. Data zvernennya 23 Bereznya, 2018. <https://www.independent.co.uk/news/people/profiles/women-of-courage-rachel-margolis-2236081.html>.

Brook, Daniel. «Double Genocide.» *Slate*, July 26, 2015. Data zvernennya 14 Bereznya, 2018. http://www.slate.com/articles/news_and_politics/history/2015/07/lithuania_and_nazis_the_country_wants_to_forget_its_collaborationist_past.html.

Daniszewski, John. «Lithuanian, 93, Convicted of War Crimes but Spared Jail.» *Los Angeles Times*, February 15, 2001. Data zvernennya 12 Bereznya, 2018. <http://articles.latimes.com/2001/feb/15/news/mn-25846>.

«Decree on the International Commission for the Evaluations of the Crimes of the Nazi and Soviet Occupation Regimes in Lithuania.» Data zvernennya 15 Bereznya, 2018. <https://www.komisija.lt/wp-content/uploads/2017/08/Decree-20121016-Unofficial-translation.pdf>.

«Dėl 2011 metų paskelbimo Holokausto aukomis tapusių Lietuvos gyventojų atminimo metais.» *Lietuvos Respublikos Seimas*, 2010 m. rugsėjo

21 d. nr. XI-1017. Data zvernennya 13 Lyutoho, 2017. <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.381347?positionInSearchResults=0&searchModelUUID=f2046010-b569-4acd-bda5-dcec90194117>.

Dietsch, Johan. *Making Sens of Suffering: Holocaust and Holodomor in Ukrainian Historical Culture*. Lund: Lund University Press, 2006.

Dietsch, Johan. «Struggling with a «Nuremberg Historiography» of the Holodomor.» *Ab Imperio*, № 3 (2007): 139–160.

Dolhanov, Petro. «Formuvannya ta implementatsiya memorial'noho zakonodavstva Ukrayiny u sferi vshanuvannya pam'yati zhertv henotsydiv i podolannya yikhnikh naslidkiv.» *Holokost ta suchasnist'*, № 1 (2015): 9–49.

«Donetsk pochtill pamyat' 80 tysyach zhertv Kholokosta v gody nemetskoy okkupatsii Donbassa.» Data zvernennya 11 Serpnia, 2018. <https://dan-news.info/obschestvo/doneck-pochtil-pamyat-80-tysyach-zhertv-xolo-kosta-v-gody-nemeckoj-okkupacii-donbassa.html>.

Drugi powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej. Serja C. Zesztyt 36. Województwo Wileńskie bez miasta Wilna. Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1936.

Dytch, Yohan. «Henotsyd, porivnyuvanist' y «vihivs'ka» interpretatsiya ukrayins'koyi istoriyi. Vidpovid' S. Kul'chyts'komu.» *Holokost ta suchasnist'*, № 1 (2010): 165–170.

Dytch, Yohan. «Poboryuyuchy «Nyurnberz'ku istoriohrafiiu» Holodomoru.» *Holokost ta suchasnist'*, № 1 (2008): 7–26.

Gantser, Krystian. «Nezvyhayni pryhody pana Bartova v krayini...» *Ukrayina moderna*, № 15 (2009): 290–295.

Gerasimov, Illya. «Judenrein pam'yat' ta yiyi nevidpovidnosti.» *Ukrayina moderna*, № 15 (2009): 319–325.

Himka, John-Paul. «The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd.» *Canadian Slavonic Papers*, no. 2–3–4 (2011): 209–243.

Himka, John-Paul. «The Reception of the Holocaust in the Post-Communist Ukraine.» In *Bringing the Dark Past to Light. The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*, edited by John-Paul Himka and Joanna Beata Michlic. Lincoln: University of Nebraska Press, 2013.

«Holokost poprostu» retsenziya na knyzhku Omer Bartov, *Erased. Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-Day in Ukraine*.» *Yi*, № 58, (2009). Data zvernennya 5 Hrudnya, 2018. <http://www.ji.lviv.ua/n58texts/hrycak.htm>.

«Holova suchasnoyi OUN: zvynuvachennya OUN u Holokosti – tse znevazhennya ukrayintsiiv.» *Radio Svoboda*. Data zvernennya 29 Chervnya, 2018. <https://www.radiosvoboda.org/a/news/28018308.html>.

Hrynevych, Vladyslav. «Babyn Yar v ofitsiyniy politytsi pam»yati suchasnoyi Ukrayiny.» *Ukrayina moderna*, 25 Travnya, 2017. Data zvernennya 18 Chervnya, 2018. <http://uamoderna.com/blogy/vladislav-grinevich/babyn-yar-current-memory-policy>.

Hrynevych, Vladyslav i Pavlo-Robert Magochiy, red. Babyn Yar: istoriya i pam»yat'. Kyiv: Dukh i Litera, 2016.

Hrytsenko, Oleksandr. *Prezydenty ta pam»yat'*. Kyiv: KiS, 2017.

«Interv»yu z Leonidom Kravchukom.» *Rozpad Radyans'koho Soyuzu. Usna istoriya nezalezhnoyi Ukrayiny*. Kaseta 4, 00:50–00:55. Data zvernennya 4 Kvitnya, 2018. <http://oralhistory.org.ua/interview-ua/510/>.

Ivanova, Elena. «Konstruirovaniye kollektivnoy pamyati o Kholokoste v Ukraine.» *Ab Imperio*, № 2 (2004): 369–392.

«Įstatymas Del atsakomybės už Lietuvos gyventojų genocidą, 1992 m. balandžio 9 d., nr. I-2477.» *Lietuvos Respublikos Seimas*. Data zvernennya 23 Serpnya, 2018. <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.2-006?positionInSearchResults=1&searchModelUUID=bceb95f2-d769-47fb-ae5c-85f43360abbd>.

Jackevičius, Mindaugas. «Į mišką A. Ramanauskas-Vanagas išėjo neištvėręs KGB reikalavimo.» *Delfi.lt*, November 3, 2017. Data zvernennya 8 Hrudnya, 2018. <https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/i-miska-a-ramanauskas-vanagas-isejo-neistveres-kgb-reikalavimo.d?id=76231503>.

Jackevičius, Mindaugas. «Saulius Sužiedėlis Interview on Lithuanian Holocaust Collaboration.» *Lietuvos židų (litvakų) bendruomenė*. Data zvernennya 11 Chervnya, 2018. <https://www.lzb.lt/en/2017/11/29/saulius-suziedelis-interview-on-lithuanian-holocaust-collaboration/>.

Kas'yanov, Georgiy. *Danse macabre holod 1932–1933 rokiv u politytsi, masoviy svidomosti ta istoriografii (1980-ti – pochatok 2000-kh)*. Kyiv: Nash chas, 2010.

Kas'yanov, Georgiy. «Istorychna polityka ta pam»yat' pro Holokost. «Nova Yevropa» ta Ukrayina.» V *Ukrayins'ke suspil'stvo ta pam»yat' pro Holokost: Vybrani dopovidi IX i X kruhlykh stoliv do Mizhnarodnoho dnya pam»yati zhertv Holokostu*, 86–106. Kyiv: KIVTs, 2018.

Kas'yanov, Georgiy. «K desyatiletiiu ukrainskogo instituta natsional'noy pamyati (2006–2016).» *Historians.in.ua*. Data zvernennya 10 Serpnya, 2018. <http://www.historians.in.ua/index.php/en/>

dyskusiya/1755-georgij-kas-yanov-k-desyatiletiiu-ukrainskogo-instituta-natsional-noj-pamyati-2006–2016.

Katz, Dovid, and Clemens Heni. «The Prague Declaration is Europes New Anti-Semitic Poison.» *רעד לאַנרושן רעניימענלאַ*, December 4, 2009. Data zvernennya 29 Bereznya, 2018. <http://www.holocaustinthebaltics.com/2009Dec4KatzAndHenionPragueDecl.pdf>.

Khymka, Ivan-Pavlo i Taras Kurylo. «Yak OUN stavylasya do yevreyiv? Rozdumy nad knyzhkoyu Volodymyra V»yatrovycha.» *Ukrayina moderna*, № 13 (2): Viyna peremozhstiv i peremozhnykh (2008): 252–267.

Komar, Jacek. «Oddajcie, co nasze.» *Gazeta Wyborcza*, no. 225, 2003.

Kul'chyts'kyi, Stanislav. «Holodomor v Ukraini ta «ukrayins'kyi holokost».» *Holokost ta suchasnist'*, № 1 (2008): 88–98.

Kul'chyts'kyi, Stanislav. «Rozdumy nad statteyu Yohana Dytcha.» *Holokost ta suchasnist'*, № 2 (2008): 119–124.

Liekis, Šarūnas. «Jewish studies in Lithuania since 1990.» *Journal of Modern Jewish Studies*, no. 10 (1) (2011): 93–100.

«Litva otmechaet 70-yu godovshchinu massovykh ssylok.» *Ru. Delfi*, 14 Iyunya, 2011. Data zvernennya 13 Lyutoho, 2018. <https://ru.delfi.lt/news/live/litva-otmechaet-70-uyu-godovshchinu-massovyh-ssylok.d?id=46576413>.

«Lyashko prizval prezidenta Izrailiya izvinit'sya za slova ob ukraint'sakh – posobnikakh natsistskikh prestupleniy.» *Gordon*. Data zvernennya 29 Chervnya, 2018. <http://gordonua.com/news/politics/lyashko-prizval-prezidenta-izrailiya-izvinit'sya-za-slova-ob-ukraincah-posobnikah-nacist-skih-prestupleniy-152115.html>.

«Mass murder of the Jews of Liepalingis.» *Holocaust Atlas of Lithuania*. Data zvernennya 16 Chervnya, 2018. http://www.holocaustatlas.lt/EN/#a_atlas/search//page//item/29/.

Mazypchuk, Maksym. «Babyn Yar superechky navkolo polityky pam»yati.» *Resursnyy tsentr Hurt*, 25 Zhovtnya, 2017. Data zvernennya 30 Chervnya, 2018. <http://gurt.org.ua/news/recent/41476/>.

Medvedov's'ka, Anna. Holokost v Ukraini v suspil'niy dumtsi kintsya XX – pochatku XXI st. Dys. ... kand. ist. nauk, Dnipro, 2016.

Medvedovskaya, Anna. «Istoriografiya istorii Kholokosta v Ukraine: obshchie tendentsii perioda nezavisimosti.» *Vestnik Omskogo universiteta. Seriya «Istoricheskie nauki»*, № 4, (2014): 51–59.

Medvedov's'ka, Anna. «Memorializatsiya Holokostu v Ukraini protyhom druhoyi polovyny XX st.» *Panorama politolohichnykh studiy* 12 (2014).

«Methodical material.» *The Secretariat of The International Commission for The Evaluation of The Nazi and Soviet Occupation Regimes in Lithuania*. Data zvernennya 16 Bereznya, 2018. <https://www.komisija.lt/en/education/methodical-material/>.

Miller, Aleksej. «Polityka pamięci w Rosji. Rola czynników niepaństwowych.» *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*, R. 13, Z. 2 (2015).

Mytsyk, o. Yuriy, red. *Ukrayins'kyi Holokost 1932–1933: svitchen-nya tykh khto vyzhyv*. 10 t. Kyiv: VD «Kyievo-Mohylians'ka akademiya», 2005–2014.

«Na території меморіала «Krasnyy» pochtily pamyat' zhertv Kholokosta.» *RIA Novosti. Krym*, 27 Yanvarya, 2017. Data zvernennya 11 Serpnya, 2018. <https://crimea.ria.ru/society/20170127/1108903194.html>.

Nikžentaitis, Alvydas. «Spór o Jedwabne, wariant litewski.» *Gazeta wyborcza*, no. 16, 2018.

Olschwang, Leonid. «Die Mörder werden noch gebraucht.» *Der Spiegel* 17 (1984). Data zvernennya 23 Serpnya, 2018. <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-13509989.html>.

«Pod Simferopolem vozvedut memorial v pamyat' zhertv genotsida.» *RIA Novosti. Krym*, 22 Iyunya, 2015. Data zvernennya 11 Serpnya, 2018. <https://crimea.ria.ru/society/20150622/1100301857.html>.

Podol's'kyi, Anatoliy. «Ukrayins'ke suspil'stvo i pam'yat' pro Holokost.» *Holokost i suchasnist'*, № 1 (2009).

Pogrebinskaya, Irina. «Diskurs osuzhdeniya, obvineniya i opravdaniya: sovremennye tendentsii istoriografii Kholokosta i kollaboratsionizma v Litve (1991–2009).» *Problemy istoriyi Holokostu: nauchnyy zhurnal*, № 5 (2010): 75–94.

Portnov, Andrey. «O trekh pamyatnikakh zhertvam Kholokosta. Razmyshleniya k 9 maya.» *Blog*. 3 Maya 2011. <http://urokiistorii.ru/article/1547>.

Portnov, Andrii. «The Holocaust in the Public Discourse of Post-Soviet Ukraine.» In *War and Memory in Russia, Ukraine and Belarus*, edited by Julie Fedor, Marku Kangaspuro, Jussi Lassia and Tatiana Zhurzhenko, 347–370. London: Palgrave Macmillan, 2017.

«Prezident Izrailya vystupil v Rade k 75 godovshchine tragedii v Bab'em Yaru.» Data zvernennya 29 Chervnya, 2018. https://www.youtube.com/watch?time_continue=519&v=OxOQlgJoNww.

«Prezident pochtily pamyat' zhertv Kholokosta.» *Lietuvos Respublikos Prezidentė*. Data zvernennya 12

Lyutoho, 2018. <https://www.lrp.lt/ru/press-centr/soobschenija-dlja-pressy/prezident-potchtilya-pamjat-zertv-cholokosta/26012>.

«Prezydent Izrayilyu: biytsi OUN braly uchast' u masovykh vbystvakh yevreyiv pid chas druhoi svitovoi.» *5 kanal*. Data zvernennya 29 Chervnya, 2018. <https://www.5.ua/polityka/prezydent-izrailiu-biitsi-oun-braly-uchast-u-masovykh-vbystvakh-ievreiv-pid-chas-druhoi-svitovoi-126849.html>.

«Pro vyznannya nezakonnym ta skasuvannya Ukazu Prezidenta Ukrayiny № 46/2010 vid 20 sichnya 2010 r. «Pro prysvoyennya S. Banderi zvan-nya Heroya Ukrayiny.»» *Ofitsiynyy veb-portal Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. Data zvernennya 7 Hrudnya, 2018. <http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0570805-10>.

Rudling, Per Anders. «The OUN, the UPA and the Holocaust: a Study in the Manufacturing of Historical Myth's.» *The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies*, no. 2107 (2011).

Shchupak, Ihor. «Istoriya Holokostu v shkil'nykh pidruchnykakh Pol'shchi, Rosiyi ta Ukrayiny.» U *Suchasni dyskusiyyi pro Druhu svitovu vi-ynu*, redaktory Yaroslav Hrytsak ta in., 196–207. L'viv: ZUTsK, 2012.

Shchupak, Ihor. «Natsional'nyy naratyv, pidruchnyk i vykladannya istoriyi v shkoli.» U *Pidruchnyk z istoriyi: problemy tolerantnosti*, redaktory Hryhoriy Kas'yanov ta in., 74–102. Chernivtsi: Bukrek, 2012.

Shevchenko, Oleksandra. «Na Zakarpatti vidkryly pam'yatnyk zhertvam Holokostu.» *ProZak*, 20 Kvitnya, 2016. Data zvernennya 11 Serpnya, 2018. <http://prozak.info/Suspil-stvo/Na-Zakarpatti-vidkrili-pam-yatnik-zhertvam-Golokostu.-FOTOREPORTAZH>.

Shkandriy, Myroslav. «U poshukakh mynuloho.» *Ukrayina moderna*, № 15 (2009): 296–309.

Sklokina, Irina. «Rasa Chepaytene. Skandal podnyal novuyu volnu voyn pamyati. O knige Ruty Vanagayte.» *Historians.in.ua*. Data zvernennya 16 Lyutoho, 2018. <http://www.historians.in.ua/index.php/en/intervyu/2341-rasa-chepajtene-skandal-podnyal-novuyu-volnu-vojn-pamyati-o-knige-ruty-vanagajte-nashi-i-reaktsii-litovskogo-obshchestva>.

«Stenohrama p'yatdesyat shostoho plenarnoho zasidannya vid 5 lypnya 2011 r.: Dem'yanchuk V. O., 16:09:31–16:12:13.» *Ofitsiynyy veb-portal Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. Data zvernennya 29 Chervnya, 2018. <http://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/1158.html>.

Stryjek, Tomasz. *Ukraina przed końcem historii. Szkice o polityce państw wobec pamięci*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2014.

Stryjek, Tomasz. «Wojna po wojnie raz jeszcze. II wojna światowa i powojenne podziemie antysowieckie we współczesnej polityce wobec pamięci i w historiografii Litwy, Łotwy, Estonii, Białorusi i Ukrainy.» W *Wojna po wojnie. Antysowieckie podziemie w Europie Środkowo-wschodniej w latach 1944–1952*. Warszawa-Gdańsk: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2012.

«U Sevastopol'skogo memoriala pochtily pamyat' zhertv Kholokosta.» YouTube Video, 02:51. Opublikovano «NTS Sevastopol'», 9 Lypnya 2017. <https://www.youtube.com/watch?v=iv-C3uM35Lc>.

«Ukaz Prezidenta Ukrainy pro prysvoyennya S. Banderi zvannya Hero Ukrainy № 46/2010.» *Ofitsiynyy veb-portal Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. Data zvernennya 7 Hrudnya, 2018. <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/46/2010>.

«V Donetske proshel vecher pamyati zhertv Kholokosta.» Data zvernennya 13 Lypnya, 2017. <http://dnr-online.ru/v-donecke-proshyol-vecher-pamyati-zhertv-xolokosta/>.

«V Leypalingise otkryt pervyy informatsionnyy stand s imenami zhertv Kholokosta.» *Lietuvos židų (litvakų) bendruomenė*. Data zvernennya 9 Lyutoho, 2018. <http://www.lzb.lt/ru/2018/01/09/v-leypalingise-otkryt-pervyy-informa/>.

Vendlyand, Anna Veronika. «Ukrayins'ke movchannya.» *Ukrayina moderna*, № 15 (2009): 311–318.

Vitkus, Gektoras. «Kholokost kak faktor politiki vospominaniya: o novykh problemakh vospriyatiya Kholokosta v sovremennoy Litve.» *Trudy po evreyskoy istorii i kul'ture. Materialy XXI Mezhdunarodnoy ezhegodnoy konferentsii po iudaike*, № 50, 243–260. Moskva: Tsentr Sefer, 2014.

Vitkus, Gektoras. ««Pamyat' Kholokosta» v «istoricheskom soznanii» Litvy: ponyatie i metody issledovaniya.» *Materialy dvenadtsatoy mezhdunarodnoy konferentsii po iudaike*, 84–100. Moskva: Tsentr Sefer, 2005.

«Vystup O. Miroshnicheko na ts'omu vechori.» YouTube Video, 00:35–00:54. Opublikovano «Ministerstvo informatsii DNR», 27 Sichnya 2016. https://www.youtube.com/watch?time_continue=55&v=-i19VRbItOo.

V'yatrovych, Volodymyr. *Stavlennya OUN do yevreyiv, formuvannya politytsi na tli katastrofy*. L'viv: MS, 2006.

Wylegała, Anna. «(Nie)pamięć na gruzach. Zagłada Żydów żółkiewskich w świadomości nowych mieszkańców miasta.» *Zagłada Żydów. Studia i materiały*, no. 7 (2011).

Yatskyavichyus, Mindaugas. «Posle Marsha pamyati zhertv Kholokosta — obrashchenie k Litve.» *Ru. Delfi*, 29 Avgusta, 2016. Data zvernennya

12 Lyutoho, 2018. <https://ru.delfi.lt/news/live/posle-marsha-pamyati-zhertv-holokosta-obraschenie-k-litve.d?id=72163676>.

«Zakon Ukrainy «Pro Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini».» *Ofitsiynyy veb-portal Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. Data zvernennya 7 Hrudnya, 2018. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/376-16>.

Zuroff, Efraim. «A Combined Day of Commemoration for the Victims of Nazism and Communism?» *Jerusalem Post*, July 12, 2009. Data zvernennya 29 Berezhnya, 2018. <http://www.jpost.com/Opinion/Op-Ed-Contributors/A-combined-day-of-commemoration-for-the-victims-of-Nazism-and-communism>.